

KONRAD ŚWIDER

EKONOMICZNE PRZYCZYNY I MECHANIZMY ROZPADU ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

1. WPROWADZENIE

Najogólniej można stwierdzić, że ekonomika komunistyczna czy też komunistyczny model gospodarczy okazał się nieefektywny i niekonkurencyjny wobec kapitalizmu. Nieefektywność komunistycznego modelu gospodarowania przejawiała się na wielu płaszczyznach i wpływało na nią wiele uwarunkowań. Po pierwsze – gospodarka komunistyczna była silnie zideologizowana, tzn. podporządkowana dogmatom doktryny marksistowskiej, co pozbawiało ją elastyczności. Sieć relacji gospodarczych w całości podlegała kształtowaniu i regulowaniu przez państwo (skrajny etatyzm), a nie przez rynek. Społeczeństwo radzieckie nie miało podmiotowości ani inicjatywy na polu gospodarki. Całkowicie dominowała państwowa własność środków produkcji, a silna centralizacja (centralne planowanie i zarządzanie materią produkcyjną i procesami gospodarczymi) zmniejszała racjonalność podejmowanych przedsięwzięć ekonomicznych, w tym inwestycyjnych. Po drugie – gospodarka komunistyczna była niewłaściwie strukturalnie zbalansowana. Dominował w niej sektor przemysłu ciężkiego, co przejawiało się w jego hipertrofii (przeroście), nakręcanej głównie przez kompleks wojskowo-przemysłowy (KWP), kosztem przemysłu lekkiego, który z zasady zaspokaja podstawowe potrzeby konsumpcyjne ludności. Sytuacja ta powodowała permanentny deficyt nie tylko towarów codziennego użytku, lecz także niektórych produktów żywnościowych, czego rezultatem była ich reglamentacja (racjonowanie). Oficjalny sektor usług, będący wyrazem ekonomicznej wolności i aktywności społeczeństwa, niemal nie istniał; lukę tę nieudolnie próbowały zapełniać podmioty państwowe. Po trzecie – gospodarkę komunistyczną cechowała coraz

---

Dr KONRAD ŚWIDER – Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; adres do korespondencji: ul. Polna 18/20, 00-625 Warszawa; e-mail: konrswider@gmail.com

mniejsza w kolejnych dziesięcioleciach innowacyjność technologiczna. Stało się to widoczne zwłaszcza po epokowej rewolucji informatycznej, jaka miała miejsce na Zachodzie w latach 70. XX w. i która zwiększyła technologiczny dystans ZSRR do państw zachodnich (jedynie w cybernetyce kosmicznej, mającej znaczenie jako element zimnowojennej rywalizacji ze Stanami Zjednoczonymi, radzieckie imperium zdołało zachować równorzędną pozycję wobec Zachodu). Technologiczne odstawanie ZSRR od świata zachodniego było także uwarunkowane dogmatyzmem doktrynalnym, ponieważ według komunistycznej teleologii (nieuchronnego mierzenia określonych procesów do wcześniej określonego celu) epoka przemysłowa miała być ostatnim etapem technologicznego rozwoju ludzkości, a zatem nie przewidywano epoki postindustrialnej. Po czwarte – system gospodarki komunistycznej nie zdołał zrealizować zakładanego jeszcze w okresie rewolucji bolszewickiej przejścia od kryteriów ilościowych do jakościowych, czyli zasady przechodzenia ilości w jakość. Oznaczało to kultywowanie – zarówno w przemyśle, jak i rolnictwie – ekstensywnego modelu gospodarczego (tzn. rozwój poprzez ilościową rozbudowę bazy gospodarczej) i niezdolność do przejścia na model gospodarki intensywnej (opierającej się na wzroście wydajności). Po piąte (będące konsekwencją pierwszych czterech uwarunkowań) – system gospodarki komunistycznej okazał się nieodporny na ekonomiczną presję z zewnątrz, tj. ze świata kapitalistycznego, w realiach narzuconej ZSRR przez Stany Zjednoczone wojny ekonomicznej i technologicznej (znaczne zwiększenie tempa wyścigu zbrojeń w latach 80. XX w. podyktowane przez administrację Ronalda Reagana) oraz sankcji gospodarczych.

2. PRZYCZYNY, MECHANIZMY I STATYSTYKI

Od śmierci Józefa Stalina w 1953 r. władza w ZSRR stopniowo przechodziła w ręce szerokiej kasty aparatu partyjnego i różnego rodzaju administratorów (zarządców) systemu – sprawujących kontrolę także nad procesami gospodarczymi – określanych mianem nomenklatury. Nomenklatura umocniła swoją pozycję po odsunięciu od władzy ostatniego wodza imperium radzieckiego – Nikity Chruszczowa w 1962 r. i *de facto* przejęła władzę w ZSRR, choć nie była ciałem jednolitym, ale konglomeratem rozmaitych grup interesów. Zatem, można tak to ująć, Związkiem Radzieckim od lat 60. XX w. rządził nomenklaturowy konsensus. W chwili śmierci kolejnego przywódcy ZSRR, Leonida Breżniewa (1982), rozkład spójności wewnętrznej radzieckiego układu nomenklaturowego był już dalece zaawansowany. Zasadnicze pęknięcia pojawiały się na poziomie

organizacji gospodarki, co z kolei miało swój rezonans w determinowanej, przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi, emancypacji nomenklatury regionalnej (republikańskiej). Wyraźne pojawienie się nieformalnych grup interesów, osłabiających (sabotujących) struktury pionowego kierowania państwem, prowadziło do nieformalnej decentralizacji zarządzania gospodarką – co można postrzegać jako swoistą nomenklaturową pluralizację ZSRR. Do lamusa historii odsyłano dogmaty o „naukowości” czy też „nieomyślności” władz centralnych jako kryteriów wyboru danej strategii ekonomicznej. Zmieniały się mechanizmy centralnego planowania, a określanie gospodarki radzieckiej jako „centralna” i „planowana” mijało się z rzeczywistością. W radzieckim modelu ekonomicznym receptura ideologiczna w interpretacji najwyższego przywódcy została zastąpiona w praktyce kolektywnymi przetargami, odzwierciedlającymi siłę i wpływ różnych grup interesu¹. W ZSRR zatem panowała nie gospodarka planowa, ale gospodarka uzgodnieniowa². W ten sposób w warunkach braku prawa własności krystalizowała się osobliwa kompensująca je hybryda quasi-rynkowa, określana jako „rynek biurokratyczny” (administracyjny)³. Była to nieformalna, jednak powszechna dyfuzja i kooperacja sfery nomenklaturowej, szarej strefy („drugiej ekonomiki” – *tieniewikow*), układów kryminalnych oraz aktywności zwykłych obywateli. W odróżnieniu od standardowego rynku towarowo-pieniężnego na rynku biurokratycznym organy władzy oraz zwykli ludzie handlowali głównie samą władzą, posłuszeństwem wobec niej, karierą, przywilejami i ulgami, a także pozycją społeczną⁴. Każda decyzja mogła stać się przedmiotem targu; branżowe organy zarządzania handlowały planami produkcji i dostaw, organy statystyczne – metodyką gromadzenia danych o działalności gospodarczej, kontrolne – instrukcjami administracyjnymi, spośród których część nazywała się ustawami, partyjne – wszystkimi rodzajami dóbr; przedmiotem przetargu były zgoda bądź jej brak na wykonanie polecenia lub instrukcji, a także władza i pozycja w strukturach hierarchicznych⁵. Przetarg administracyjny nie mógł być jednak realizowany w sposób dowolny, a jedynie za pośrednictwem mniej lub bardziej stałych łańcuchów wymiany, tworzących złożony system i obsługiwanych przez specjalną kategorię ludzi (wchodzącą w skład nomenklatury)⁶. Ostatecznie przedmiotem

¹ Zob. A. WALICKI, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 496.

² Zob. W. MARCINIAK, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 85.

³ Zob. tamże, s. 70-89.

⁴ Tamże, s. 85.

⁵ Tamże, s. 88.

⁶ Tamże.

takiego przetargu stało się samo istnienie ZSRR. To „kooperacyjne” państwo dokonywało redystrybucji wytworzonego majątku, która miała wiele wad i uchybień, gdyż związana była z nierównomiernym podziałem władzy pomiędzy poszczególnymi strukturami hierarchicznymi. Ten ostatni aspekt manifestował się na zewnątrz w postaci rywalizacji między różnymi klanami nomenklaturowymi, zorganizowanymi najczęściej według kryteriów terytorialnych i branżowych, o czym świadczy np. pozycja potężnej „mafii” dnipropropietrowskiej, z której wywodził się Breżniew. W rezultacie tych trendów imperium Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) zostało podzielone na rynku biurokratyczno-administracyjnym na takie poszukiwane dobra, jak prawo (możliwość) suwerennego dysponowania przez nomenklatury republikańskie oddzielnymi fragmentami ekonomicznych, politycznych i militarnych zasobów ZSRR. Na szczególną uwagę zasługuje kwestia licznych afer gospodarczych, korupcji i przestępczości zorganizowanej z udziałem struktur państwowych Związku Radzieckiego⁷. Zjawiska te stanowiły osobliwy kryminogenny produkt uboczny politycznej i ekonomicznej emancypacji radzieckiej nomenklatury. Zjawiska patologiczne na styku polityki, gospodarki i szarej strefy generowane w szeregach KPZR przyczyniały się do pogłębienia i bez tego wysokiego stanu demoralizacji radzieckiego społeczeństwa, którego spora część postrzegала partię jako jedną wielką mafię lub zorganizowaną grupę przestępczą.

Interesująca jest kwestia, który z czynników bardziej determinował sytuację społeczno-ekonomiczną w Związku Radzieckim – czy polityka ideologiczno-kadrowa, czy też polityka gospodarcza. Takie postawienie problemu pozwala dostrzec swoistą ewolucję władzy państwowej w ZSRR i przedstawić ją w formie modelu. Organizacyjno-materialną bazę dla radzieckiej państwowości stanowiły sankcjonowane ideologicznie posunięcia kadrowe i ekonomiczne; w trakcie walki o władzę po śmierci Włodzimierza Lenina kontrolę nad państwem przejęła kierowana przez Józefa Stalina sekcja administracyjna partii (Sekretariat), która narzucała i nadzorowała zarówno procesy społeczno-ekonomiczne, jak i politykę kadrową; w czasach „odwilży”, po wyzwoleniu kadr spod groźby represji, nastąpiło stopniowe usamodzielnienie się (emancypacja) rozbudowanej w ramach industrializacji nomenklatury przemysłowej (głównie z KWP), którą chciał kontrolować i reglamentować Nikita Chruszczow, dezintegrując jej struktury; reorganizacje te zostały bardzo nieprzychylnie przyjęte przez większość elity partyjno-nomenklaturowej, szczególnie przez aparat bezpieczeństwa (KGB), który zawarł kontrakt z KWP i wspólnie z nim przejął władzę. W ten sposób ZSRR

⁷ Na temat korupcji w ZSRR w epoce Breżniewa zob. M. McCauley, *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, tłum. Z. Landowski, Warszawa 2010, s. 418-432.

znalazł się w sytuacji, w której sfery przemysłowe, głównie KWP, niejako zawłaszczyły ideologię, uzyskując monopol na jej wykładnię (doktryna „realnego socjalizmu”) i podporządkowując ją własnym interesom. Wspierany administracyjnie rozwój przemysłu ciężkiego doprowadził do przekształcenia się centrów przemysłowych kraju w „inkubatory” elit politycznych – zdominowanych przez warstwę technokratyczną nomenklatury.

ZSRR z pewnością osiągnął status imperium przemysłowego, jednak nie dokonał tego metodą „przechodzenia ilości w jakość”, której do końca swojego istnienia nie zdołał urzeczywistnić. Zarządzane administracyjnie procesy społeczno-ekonomiczne miały charakter ekstensywny. Intensyfikacja produkcji zarówno przemysłowej, jak i rolnej z zasady nie była związana ze wzrostem wydajności, lecz z powiększaniem eksploatowanej bazy surowcowej i areалу upraw. W rolnictwie, ze względów klimatycznych, możliwości ekstensywnego gospodarowania szybko osiągnęły punkt krytyczny, co spowodowało kryzys niwelowany przez mało chlubny politycznie import. Technokratyczne władze radzieckie bardzo dosłownie traktowały mocarstwowo-przemysłową misję ZSRR i stwarzały cały system administracyjnych przywilejów i preferencji dla przemysłu ciężkiego, szczególnie dla wszechmocnego KWP⁸. Dyskryminacja sektora lekkiego w przemyśle powodowała narastanie dysproporcji inwestycyjnych między różnymi rodzajami produkcji. Już wtedy można było dostrzec jednostronny surowcowy profil radzieckiej gospodarki. Obecnie wśród ekonomistów rosyjskich modny jest pogląd, że ZSRR był zakładnikiem światowej koniunktury na poszczególne surowce, przede wszystkim na ropę naftową, której spadek cen w początkach lat 80. XX w. – ustalony przez porozumienie Stanów Zjednoczonych z krajami arabskimi – w praktyce zdestabilizował radziecką gospodarkę⁹. Na światowych rynkach, w kategorii wyrobów gotowych, wysoką konkurencyjność wykazywał jedynie wspierany pozarynkowymi metodami administracyjnymi i pochłaniający większość petrodolarów KWP¹⁰. Jednak sektor militarny, mający stanowić w optyce partyjnych decydentów motor socjalistycznej innowacyjności, paradoksalnie generował technologiczny regres radzieckiego przemysłu – przy względnie wysokiej stopie konsumpcji i stopie wydatków na zbrojenia stopa inwestycyjna była zbyt mała, aby zapobiec procesowi jego starzenia się.

⁸ Na KWP przeznaczano latach 80. XX w. 20-25% PKB. KWP podporządkował sobie 60% produkcji maszyn i absorbował 75% nakładów na naukę; А. Вишнеvский, *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*, Москва 1998, s. 63.

⁹ Zob. Е. ГАЙДАР, *Гибель империи. Уроки для современной России*, Москва 2006.

¹⁰ Produkcja wojenna stanowiła około 20% radzieckiego eksportu; А. Вишнеvский, *Серп и рубль*, s. 63.

Wśród historyków, filozofów i socjologów (Karol Marks, Fryderyk Engels, Max Weber, Karl Wittfogel) bardzo modne były teorie klasyfikujące modele społeczno-produkcyjne praktykowane w poszczególnych częściach świata, tzn. koncepcje zachodniego (europejskiego – kapitalistycznego) oraz wschodniego *vel* orientalnego (azjatyckiego lub „hydraulicznego”) sposobu produkcji. Ten drugi model doczekał się określenia go mianem socjalistycznego, a to sugeruje, że zaliczono do niego radziecki typ gospodarowania. Tak zwany azjatycki sposób produkcji cechuje się: ograniczoną rolą własności prywatnej, dominacją sektora gospodarki zetatyzowanej, centralno-administracyjnym – opartym na oficjalnej ideologii – sterowaniem całością procesów ekonomicznych i społecznych, kolektywistycznymi formami organizacji społeczno-produkcyjnej, implantacyjno-adaptacyjnym charakterem modernizacji¹¹. Związek Radziecki – mimo okresowego dotrzymania tempa centrum światowego systemu ekonomicznego, tzn. państwom zachodnim – stanowił jego półperyferię, w której mechanizmy rządzące rozwojem uniemożliwiały skuteczną pogoń za Zachodem¹². „Zapożyczeniowy” schemat procesów modernizacyjnych – w tym przypadku na płaszczyźnie technologicznej – miał się bardzo niekorzystnie odbić na pozycji ZSRR w świecie. Ideologia, która powołała Związek Radziecki do istnienia – a potem funkcjonowała jako „rozwinęty socjalizm” – była w swoim dogmatyzmie ideologią epoki industrialnej. Dogmatyzm determinował i jednocześnie ograniczał wyobraźnię innowacyjną radzieckich elit, nie pozwalając im widzieć innej przyszłości ZSRR niż tylko jako imperium przemysłowego. Kierownictwo radzieckie zdawało się traktować epokę industrialną jako ostatni etap technologicznego rozwoju ludzkości i uznawać za jego podstawowy miernik wielkość wydobycia surowców. Kremłowska gerontokracja nie wyciągnęła stosownych wniosków ze światowego kryzysu paliwowego lat 70. XX w. i nie przewidziała postindustrialnej rewolucji technologicznej, zwłaszcza w dziedzinie informatyki. Wysokie ceny ropy naftowej, której pod dostatkiem posiadał ZSRR, utrzymywały Moskwę w przeświadczeniu o słuszności radzieckiej linii rozwoju gospodarczego¹³. Nowe technologie

¹¹ Zob. K. WITTFOGEL, *Władza totalna. Studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Toruń 2004, s. 423-472; J. BRATKIEWICZ, *Tradycjonalizm, kolektywizm, despotyzm. Kontynuacyjne ujęcie ewolucji historyczno-politycznej (ze szczególnym uwzględnieniem Rosji)*, Warszawa 1991, s. 73-84.

¹² H.-H. NOLTE, *Tradycja zacofania. Pięć wieków Rosji w systemie światowym*, Poznań 1997, s. 14-15. Wykłady Instytutu Historii UAM.

¹³ W latach 1970-1980 udział paliw i energii w eksporcie ZSRR wzrósł z 15,6% do 46,9%, by w 1985 r. osiągnąć poziom 53,7%. Jednak w latach 80. XX w. nastąpił spadek koniunktury na ropę naftową; w 1986 r. jej ceny spadły o 22% w stosunku do 1985 r., a zyski ze sprzedaży tego surowca za walutę wymienną zmniejszyły się o 40%; te negatywne trendy utrzymały się do końca lat 80. Zob. W. MARCINIAK, *Rozgrabione imperium*, s. 106.

stanowiły osobliwą zapowiedź końca epoki ideologii. W optyce KPZR niekontrolowana rewolucja informatyczna groziła wewnętrznym rozkładem systemu w rezultacie spodziewanego uniezależnienia się obywateli od państwowych środków masowej informacji¹⁴. Reglamentowana informatyzacja objęła prawie wyłącznie sektor militarny, a o indywidualnych komputerach osobistych w ogóle nie było mowy¹⁵. Podejmowane przez kierownictwo partyjne półoficjalne próby adaptacji technologii informatycznych, wyrażające się w projektach systemów elektronicznego zarządzania gospodarką, zakończyły się odgórnie wyciszoną klęską¹⁶. Zdeterminowana ideologicznie i politycznie strukturalna niezdolność (awersja) elit radzieckich do asymilacji czy chociażby kanalizacji rewolucji informatycznej stanowiła kolejny czynnik przyspieszający rozpad ZSRR.

W latach 80. XX w. kryzys organizacyjno-gospodarczy w Związku Radzieckim był już bardzo zaawansowany. Po śmierci Leonida Breżniewa jego następca, Jurij Andropow, wydał środowisku naukowemu Akademii Nauk ZSRR polecenie przygotowania rzetelnego raportu o stanie państwa. W rezultacie powstał tzw. Raport Nowosybirski (Dokument Nowosybirski lub Memoriał Nowosybirski), opracowany wiosną 1983 r. przez naukowców z Instytutu Ekonomii i Organizacji Przemysłu w Nowosybirsku przy syberyjskiej filii Akademii Nauk ZSRR, pod kierownictwem Tatiany Zasławskiej¹⁷. W dokumencie tym zaakcentowano kwestię „czynnika ludzkiego”, a konkretnie wymykania się zasobów ludzkich w procesie pracy spod kontroli władzy państwowej. Za główne defekty systemu gospodarczego uznano: malejące tempo wzrostu dochodu narodowego, niezdolność do wykształcenia niezbędnej postawy ludzi pracy w sferze społeczno-ekonomicznej, bezsilność administracyjnych metod zarządzania¹⁸. Ten „tajny” referat „przeciekł” do opinii publicznej, a następnie trafił na Zachód, gdzie wywołał znaczne zainteresowanie, a nawet ekscytację (ukazał się tam w symbolicznym orwellowskim 1984 roku). Innymi przykładami wcześniejszej koncesjonowanej krytyki radzieckiego

¹⁴ M. HELLER, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988, s. 136-139.

¹⁵ W 1987 r. w ZSRR było 200 tys. komputerów, a w Stanach Zjednoczonych – 25 mln; R. SKIDELSKY, *Świat po komunizmie. Spór o nasze czasy*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków–Warszawa 1999, s. 116.

¹⁶ Takim projektem w latach 70. XX w. był ASU (*Awtomatizirowannaja Sistiema Uprawlenija* – Zautomatyzowany System Zarządzania), który pochłonął znaczne środki i nigdy nie został ukończony; Дж. Боффа, *От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994*, пер. с ит. Л. Хаустова, Москва 1996, s. 79.

¹⁷ Zob. M. HELLER, *Maszyna i śrubki*, s. 130-131; M. MALIA, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, tłum. M. Hulas, E. Wyzner, Warszawa 1998, s. 446; W. MARCINIAK, *Rozgrabione imperium*, s. 108-109; A. WALICKI, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, s. 498.

¹⁸ M. HELLER, *Maszyna i śrubki*, s. 130-131.

modelu ekonomicznego były zamknięte seminaria ekonomisty Abela Aganbeganiana (późniejszego doradcy ekonomicznego Michaiła Gorbaczowa) w 1965 r. oraz wystąpienie akademika Walerija Trapieznikowa w 1982 r.¹⁹ Warto też wspomnieć prekursorską dla radzieckiego reformizmu gospodarczego koncepcję „socjalizmu rynkowego” Jewsieja Libermana z 1962 r., zakładającą zwiększenie autonomii przedsiębiorstw i zezwalającą im na wypracowywanie zysków przeznaczonych w pierwszej kolejności na premie dla robotników (czynnik motywacyjny)²⁰. Niewykluczone jednak, że Raport Nowosybirski został sporządzony na potrzeby KWP²¹. Sektor zbrojeniowy angażował 30-40% radzieckiej siły roboczej i wyczerpawszy możliwości absorpcji gospodarki krajowej, musiał poszukiwać intensywnych metod wzrostu wydajności i racjonalizacji produkcji²². KWP, wykonując zadania w ramach wyścigu zbrojeń, nie znając granic wewnętrznej ekspansji, stał się symbolem mobilizacyjno-dyscyplinarnego modelu radzieckiej modernizacji oraz istotnym komponentem administracyjno-terytorialnym ZSRR. W konsekwencji doprowadziło to do paradoksalnego zjawiska, mianowicie kryzysu zasobowego w warunkach rozwijającej się gospodarki ekstensywnej, gdyż brakowało surowców, jednak nie dlatego że ich brak występował w przyrodzie, ale dlatego że brakowało ludzkiej siły roboczej, niezbędnej do ich wydobywania.

Zgodnie z konstytucją radziecką państwo miało sprawować kontrolę nad pracą i konsumpcją. Jednak w dolnych warstwach struktury społecznej stosunek przeciętnego robotnika do pracy odzwierciedlał jego stosunek do tego państwa. Zatem cała radziecka konstrukcja państwowo-społeczna stanowiła system wzajemnie sabotujących się – a w konsekwencji całą tę konstrukcję – ogniów. Utrata kontroli nad siłą roboczą groziła nieobliczalnymi następstwami, jakie radzieckie kierownictwo z niepokojem obserwowało w najważniejszym kraju imperium zewnętrznego – Polsce, gdzie według Kremla upowszechniła się propagowana przez „Solidarność” anarchosyndykalistyczna praktyka samorządu pracowniczego. W czerwcu 1983 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła „Ustawę o kolektywach pracy” (*trudowych kollektiwach*). Kolektyw robotniczy, będąc jedyną uprawnioną formą „samorządu socjalistycznego”, mając ponosić odpowiedzialność za wydajność i dyscyplinę pracy, w rzeczywistości jeszcze bardziej dezawuował te kryteria, ponieważ często był jedynym założycielem i wykonawcą planu. Doktrynalnym rozwiązaniem sprzeczności polityki przyśpieszenia (*uskorienia*) i *pieriestrojki* miała być koncepcja „doskonalenia socjalistycznego mechanizmu

¹⁹ Tamże, s. 131.

²⁰ Zob. M. MALIA, *Sowiecka tragedia*, s. 395-396.

²¹ Zob. W. MARCINIAK, *Rozgrabione imperium*, s. 109.

²² M. MALIA, *Sowiecka tragedia*, s. 408.

gospodarczego”. Jej podstawę stanowiło założenie, że wzrost efektywności ekonomicznej można uzyskać poprzez zwiększenie samodzielności bezpośrednich wytwórców. Przejście wielu sektorów i niektórych republik na tzw. rozrachunek gospodarczy (*chozrasczot*), analizujący koszty i potrzeby jednostek produkcyjnych, spowodowało gwałtowną degradację administracyjnych metod zarządzania. Osłabienie systemu nakazowo-rozdzielczego sankcjonowała „Ustawa o przedsiębiorstwie państwowym” z 1987 r. W ramach reformy ekonomicznej uchwalono także „Ustawę o indywidualnej działalności gospodarczej” (1986) i „Ustawę o spółdzielczości”, tj. kooperatywach (1988). Pojawiły się więc instrumenty umożliwiające przedsiębiorstwom (ich kierownictwu) w zasadzie legalne wyprowadzanie (np. poprzez powstające masowo przyzakładowe kooperatywy) środków finansowych poza system scentralizowanej redystrybucji dochodów. Wzrost uprawnień dyrektorów i kolektywów pracowniczych uniemożliwił wykonanie manewru strukturalnego na rzecz przemysłu maszynowego (czyli KWP) i stymulował żądania o charakterze płacowym (konsumpcyjnym)²³. Procesy te uniezależniały biurokrację od państwa, którego ogólna i stale rosnąca słabość spowodowała, że przyjęło ono pakiet prorynkowych reform gospodarczych, abstrahując od funkcjonowania grup interesów i ich lobbingu²⁴. W tych warunkach nastąpiło upolitycznienie reform gospodarczych; stały się one elementem gry politycznej, prowadzonej przez trzy w miarę niezależne od siebie, a nawet rywalizujące ze sobą podmioty: kierownictwo KPZR, terenową biurokrację partyjną i nomenklaturę przemysłową. Doprowadziło to do eskalacji „szarej strefy” i wzrostu realizowanej w niej części radzieckiego PKB, a w obiegu i dyskursie publicznym zaczęły funkcjonować takie określenia, jak „mafijno-nomenklaturowa prywatyzacja” czy „alternatywna gospodarka komsomolska”. Proces psucia gospodarki postępował nie tylko „z góry”, być może nawet był on silniej determinowany czynnikami oddolnymi. „Kolektywy pracownicze” przejęły realną kontrolę nad produkcją, terroryzując zarówno plan, jak i personel kierowniczy, w wyniku czego nastąpił drastyczny spadek dyscypliny pracy. Niemniej jednak w niektórych regionach kraju kierownicy potrafili zapanować nad kolektywami pracowniczymi, wchodząc z nimi w komitety i utrwalając swoją popularność – bardzo przydatną podczas wyborów do różnego rodzaju ciał przedstawicielskich. W ten sposób mnożyły się na skalę patologiczną nowe więzi patronacko-klienckie, a także kreowała się bardzo niezależna (zwłaszcza od dotychczasowego kierownictwa politycz-

²³ В. МАУ, *Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России 1985-1994*, Москва 1995, s. 19.

²⁴ O mechanizmach ukierunkowujących funkcjonowanie grup interesów w ZSRR w okresie *pieriestrojki* zob. С. Перегудов, Н. Лапина, И. Семенов, *Группы интересов и российское государство*, Москва 1999, s. 69-75.

nego) warstwa tzw. silnych gospodarzy (*kriepkich chozjajstwiennikov*). Odegrali oni znaczącą polityczną rolę w latach 90. XX w., w szczególności w Rosji (np. mer Moskwy Jurij Łużkow) i na Ukrainie (np. tzw. gospodarze Donbasu, tj. Zagłębia Donieckiego).

Monstrualny kryzys gospodarczy ZSRR odzwierciedlał się w oficjalnych wskaźnikach. Pod koniec 1991 r. radziecka gospodarka znajdowała się w katastrofalnym stanie, by nie powiedzieć – w stanie śmierci klinicznej. Nawet pobieżna lektura wskaźników makroekonomicznych świadczyła o bankructwie gospodarczym ZSRR; wzrost gospodarczy w 1985 r. wynosił 2,3%, a w 1991 r. osiągnął wartość ujemną (-11%), dług zewnętrzny w tym samym czasie zwiększył się z 10,5 do 52 mld dol. USA, rezerwy złota zmniejszyły się z 2,5 tys. ton do 240 ton, eksport ropy naftowej zmalał ze 1172 mln do 511 mln baryłek, oficjalny (państwowy) kurs dol. USA w 1985 r. wynosił 0,6 rubla, a w 1991 r. 90 rubli, cena kilograma mięsa wzrosła w tym czasie z 2 do 150 rubli²⁵. W 1991 r. inflacja osiągnęła poziom 168%²⁶. Od początku reform rósł znacząco ujemny bilans w obrotach handlowych z zagranicą – tylko w okresie 1985-1989 zwiększył się on z 7,8 do 25,1 mld dol. USA²⁷. Aby utrzymać aktualny poziom wydatków na zbrojenia i stopy życiowej, ZSRR musiałyby uzyskiwać wzrost gospodarczy na poziomie co najmniej 4%²⁸. Nawet oficjalne statystyki państwowe obejmujące koniec lat 70. i początek 80. XX w. wskazywały, że wzrost gospodarczy nie jest imponujący, a stopa jego przyrostu wykazywała trend recesywny: w 1979 r. miał on wynosić 2,7%, w 1980 r. 3,6%, a w 1981 r. 3,2%²⁹. Toteż XII plan pięcioletni (1986-1990) przewidywał zwiększenie dochodu narodowego o 20-22%, produkcji przemysłowej o 21-24%, a z kolei produkcji rolnej o 100%; radzieccy planiści poważnie stawiali zadanie dogonienia Stanów Zjednoczonych do 2000 r. w potencjale przemysłowym³⁰. Jednak w ZSRR w okresie planów pięcioletnich, czyli w latach 1928-1987, realny wzrost gospodarczy wynosił średnio 3,3% rocznie, a nie jak wskazywały na to oficjalne statystyki – 7,9%, czyli w rzeczywistości pozostawał na takim samym poziomie jak amerykański – przy dużo większych niż w Stanach Zjednoczonych nakładach na jego wytworzenie³¹. Wobec tego

²⁵ Dane na podstawie „The Washington Post”, 15 grudnia 1991, za: В. СОГРИН, *Политическая история*, s. 100.

²⁶ *Макроэкономические индикаторы России*, „Вопросы экономики” 1995, nr 12.

²⁷ Р. ПИХОЯ, *Почему распался Советский Союз?*, w: *Трагедия великой державы. Национальный вопрос и распад Советского Союза*, ред. Г. Севостьянов, Москва 2005, s. 415.

²⁸ W. MARCINIAK, *Rozgrabione imperium*, s. 105.

²⁹ *Россия: Государственные приоритеты и национальные интересы*, ред. О. Волобуев, Москва 2000, s. 284-285.

³⁰ Р. ПИХОЯ, *Почему распался*, s. 415.

³¹ R. SKIDELSKY, *Świat po komunizmie*, s. 111-112.

jakiegokolwiek „przegonienie” Stanów Zjednoczonych przez Związek Radziecki było nierealne; w warunkach rosnących dysproporcji technologicznych i strukturalnych pomiędzy poszczególnymi rodzajami przemysłu oraz wyczerpania się ekstensywnych czynników rozwoju, tj. możliwości zwiększenia zatrudnienia i wydobywania surowców, założenia powyższe były nieosiągalne. W 1987 r. produkcja przemysłowa jedynie w 25% była zorientowana na zaspokojenie bieżących potrzeb społecznych (cywilnych)³². Kryzys strukturalny wobec braku racjonalnych strategii intensyfikacyjnych objął wszystkie dziedziny gospodarki ZSRR. Deficyt funduszy na inwestycje odtworzeniowe w szybko starzejącym się parku maszynowym energochłonnego przemysłu radzieckiego uderzał przede wszystkim w KWP, negując tym samym fundamentalny sens polityki *uskorzenia*. Postępowała nieefektywność inwestycyjna radzieckiej gospodarki; już w 1978 r. jeden zainwestowany rubel przynosił zaledwie 83 kopiejki zysku³³. W związku z tym w 1988 r. hasło „przyspieszenie” zostało zastąpione „silną polityką społeczną”, zakładającą przesunięcie inwestycji do sektora konsumpcyjnego, lecz nie było już czego przesuwać³⁴. Gospodarka radziecka była ponadto „dobijana” przez narzucony przez amerykańską administrację Ronalda Reagana wyścig zbrojeń, zwłaszcza kosztowny wysokotechnologiczny program „wojen gwiazdnych” (Inicjatywa Obrony Strategicznej – angielski skrót SDI)³⁵. Upadek ekonomiki ZSRR stawał się „zemstą etosu gospodarowania”³⁶.

3. NASTĘPSTWA

„Zygzakowata” strategia radzieckich reform gospodarczych była podyktowana nie tyle lękiem kierownictwa ZSRR przed nieprzewidywalnymi ostatecznymi skutkami jednoznacznych szybkich posunięć, ile wynikała z konieczności uwzględniania reakcji społecznych – co stanowiło jakby *novum* w radzieckiej kulturze politycznej (w której podmiotowość była udziałem wyłącznie władzy). Pod koniec *pieriestrojki*, w latach 1989-1990 Związkiem Radzieckim systematycznie wstrząsały ogromne strajki górnicze – w Donbasie, Kuzbasie i Workucie,

³² Р. ПИХОЯ, *Почему распался*, s. 411.

³³ W. БУКОВСКИ, *Moskiewski proces. Dysydent w archiwach Kremla*, tłum. J. Darczewska [i in.], Warszawa 1998, s. 597.

³⁴ Р. ПИХОЯ, *Почему распался*, s. 415.

³⁵ Zob. P. SCHWEIZER, *Victory, czyli zwycięstwo*, tłum. I. Apiński, Warszawa 1994 (P. SCHWEIZER, *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Hastened the Collapse of the Soviet Union*, New York 1994).

³⁶ Z. MADEJ, *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993, s. 170-181.

manifestujące niezadowolenie proletariatu z reform, czego nie można było już ignorować lub tłumić siłą. W kondycji gospodarczej ZSRR ogniskowały się wszystkie konsekwencje podwójnej gry, jaką względem siebie uprawiały wszystkie czynniki sprawujące władzę – zarówno centralne, jak i republikańskie: Michaił Gorbaczow wobec KPZR, Borys Jelcyn wobec Michaiła Gorbaczowa, republiki wobec centrum, KWP i KGB wobec Gorbaczowa oraz Jelcyna. W sytuacji nieodwracalnego już rozpadu państwa priorytetowa stała się kwestia własności państwowej czy też raczej przekształceń własnościowych. Wśród nowej rosyjskiej elity rządzącej nie było jednomyślności co do metod przejścia do kapitalizmu – czy sprzyjać oddolnej, żywiołowej, drobnej aktywności gospodarczej i takiemu też modelowi prywatyzacji, czy może wykorzystać na potrzeby transformacji gospodarczej dawne partyjne kadry ekonomiczne, zezwalając im na partycypację w całym tym procesie. Za drugim „koegzystencjalnym” (ewolucyjnym) rozwiązaniem optował m.in. ówczesny mer Moskwy, demokratyczny ekonomista Gawrił Popow, który wspierał tzw. gospodarkę komsomolską, licząc na instytucjonalne doświadczenie (obyście) menadżerów partyjnej ekonomiki. Tego typu koncepcje czy rozwiązania – gdy były recypowane negatywnie – wpisywały się w modną w niektórych europejskich państwach byłego bloku socjalistycznego teorię postkomunistycznego kontraktu, apriorycznie zakładającą istnienie układu elit komunistycznych i opozycyjnych w kwestii podziału władzy, której sfera polityczna miała stanowić domenę demokratycznej opozycji, natomiast ekonomiczna – dawnej nomenklatury partyjnej³⁷. Nomenklaturowa prywatyzacja jest nierzadko ironicznie określana przez część rosyjskich autorów – stosując grę słów – mianem *prichwaticy*, co ma oznaczać prywatyzację przez zagarnięcie³⁸.

Prywatyzacja przeprowadzana w postkomunistycznej Rosji paradoksalnie wpiisywała się w dawną leninowską logikę „ekspropriacji ekspropriatorów” („grab nagrabił”). Był to jeden z powodów ukształtowania się oligarchicznego systemu (modelu) gospodarczego, charakterystycznego obecnie nie tylko dla Federacji Rosyjskiej, ale i dla znacznej części obszaru postradzieckiego. Współczesna Rosja jest już jednak państwem kapitalistycznym, jakkolwiek osobliwy etatyzm (korporacyjna kontrola państwa nad gospodarką oraz koncesjonowaną warstwą oligarchów) wprowadzony przez administrację obecnego prezydenta tego kraju, Władimira Putina, po liberalnej dekadzie Borysa Jelcyna, nawiązuje na poziomie skojarzeń i niektórych uwarunkowań do czasów radzieckich. Należy

³⁷ Taki pogląd reprezentuje np. Jadwiga Staniszkis; zob. J. STANISZKIS, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.

³⁸ Zob. А. БУНИЧ, *Осень олигархов. История приватизации и будущее России*, Москва 2005.

jednak zdawać sobie sprawę, że taki model stosunków ekonomicznych jest akceptowany przez większość społeczeństwa rosyjskiego (stąd m.in. wysokie poparcie Rosjan dla prezydenta), któremu putinowska Rosja jawi się jako kraj etatystycznej wersji społecznego solidaryzmu³⁹.

BIBLIOGRAFIA

- BRATKIEWICZ J., Tradycjonalizm, kolektywizm, despotyzm. Kontynuacyjne ujęcie ewolucji historyczno-politycznej (ze szczególnym uwzględnieniem Rosji), Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1991.
- BUKOWSKI W., *Moskiewski proces. Dysydent w archiwach Kremla*, tłum. J. Darczeńska [i in.], Warszawa: „Politeja”–„Świat Książki” 1998.
- HELLER M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż: Instytut Literacki 1988.
- MADEJ Z., *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa: Oficyna Naukowa 1993.
- MALIA M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, tłum. M. Hułas, E. Wyzner, Philip Wilson, Warszawa: 1998.
- MARCINIAK W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, wyd. 2, Kraków: Wydawnictwo Arcana 2004.
- MCCAULEY M., *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, tłum. Z. Landowski, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 2010.
- NOLTE H.-H., *Tradycja zacofania. Pięć wieków Rosji w systemie światowym*, Poznań 1997. Wykłady Instytutu Historii UAM.
- SCHWEIZER P., *Victory, czyli zwycięstwo*, tłum. I. Apiński, Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza „BGW” 1994.
- SKIDELSKY R., *Świat po komunizmie. Spór o nasze czasy*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków–Warszawa: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak–Fundacja im. Stefana Batorego 1999.
- STANISZKIS J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria 2001.
- WALICKI A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1996.
- WALICKI A., *Odpowiedź Michnikowi*, „Gazeta Wyborcza”, 12-13 stycznia 2008.
- WITTFOGEL K., *Władza totalna. Studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, red. E. Kossarzecka, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2004.
- БОФФА ДЖ., *От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994*, пер. с ит. Л. Хаустова, Москва: Международные отношения 1996.
- БУНИЧ А., *Осень олигархов. История приватизации и будущее России*, Москва: Эксмо 2005.
- ВИШНЕВСКИЙ А., *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР*, Москва: ОГИ 1998.
- ГАЙДАР Е., *Гибель империи. Уроки для современной России*, Москва: РОССПЭН 2006.
- МАУ В., *Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России 1985–1994*, Москва: Дело 1995.
- Макроэкономические индикаторы России*, „Вопросы экономики” 1995, nr 12.
- ПЕРЕГУДОВ С., ЛАПИНА Н., СЕМЕНЕНКО И., *Группы интересов и российское государство*, Москва: Эдиториал УРСС 1999.

³⁹ Zob. A. WALICKI, *Odpowiedź Michnikowi*, „Gazeta Wyborcza”, 12-13 stycznia 2008.

Пихоя Р., *Почему распался Советский Союз?*, w: *Трагедия великой державы. Национальный вопрос и распад Советского Союза*, ред. Г. Севостьянов, Москва: Социально-политическая мысль 2005.

Россия: Государственные приоритеты и национальные интересы, ред. О. Волобуев, Москва: РОССПЭН 2000.

Согрин В., *Политическая история современной России. 1985–2001: От Горбачева до Путина*, Москва: Инфра-М – Весь мир 2001.

EKONOMICZNE PRZYCZYNY I MECHANIZMY ROZPADU ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

Streszczenie

W grudniu 1991 r. ostatecznie rozpadł się Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), który to fakt można uznać za największe wydarzenie geopolityczne XX w. Dezintegracja imperium radzieckiego oznaczała kres dwubiegunowego systemu międzynarodowego, w którym rywalizowały ze sobą dwa bloki zorganizowane ideologicznie, politycznie, ekonomicznie i militarnie wokół dwóch globalnych supermocarstw – Stanów Zjednoczonych oraz Związku Radzieckiego. Rozpad ZSRR ostatecznie uwolnił demokratyzujący się na fali *perestrojki* i własnych masowych ruchów demokratycznych środkowoeuropejski satelicki blok socjalistyczny od zależności od Moskwy. Można wyróżnić kilka grup czynników, które przyczyniły się do upadku Związku Radzieckiego i ideologii, na której się opierał – komunizmu. Były to czynniki ideologiczne, polityczne, ekonomiczne, narodowościowe i społeczne. Niniejszy tekst traktuje o ekonomicznych przyczynach rozpadu ZSRR, gdyż gospodarka była uznawana przez marksistowskich ideologów radzieckich za „bazę” całego systemu, a pozostałe jego komponenty – za „nadbudowę”.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki; imperium; komunizm; rozpad; ekonomia.

ECONOMIC REASONS AND MECHANISMS OF THE DISINTEGRATION OF THE SOVIET UNION

Summary

In December 1991, finally, the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) broke up, a fact that can be considered the largest geopolitical event of the twentieth century. The disintegration of the Soviet empire marked the end of the bipolar international system, in which two rival blocks organized ideologically, politically, economically and militarily around the two global superpowers – the United States and the Soviet Union competed with each other. The collapse of the USSR finally freed the democratizing Central European satellite socialist block from the dependence on Moscow, on the wave of the *perestroika* and its own mass democratic movements. Several groups of factors can be distinguished, that contributed to the collapse of the Soviet Union and the ideology on which it based – communism. These were ideological, political, economic, national and social factors. This text deals with the economic causes of the collapse of the USSR, because the economy was recognized by Marxist Soviet ideologists as the “base” of the entire system, and the other its components as the “superstructure”.

Key words: Soviet Union; empire; communism; disintegration; economics.